

УДК: 94(47+57):323.15-058.65](045)

Ш. Ш. Рамазанов

ORCID: 0000-0001-8603-0152

Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського

Ф. Л. Левітас

ORCID: 0000-0003-1049-3905

Київський університет імені Бориса Грінченка

Sh. Ramazanov

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

F. Levitas

Borys Grinchenko Kyiv University

БАБИН ЯР. ГОЛОКОСТ — ТАБУЙОВАНІ ТЕМИ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Babyn Yar. Holocaust — Taboo Topics of Soviet Historiography

В статті йдеться про етапи формування історичної пам'яті щодо проблеми Голокосту та трагедії Бабиного Яру в СРСР і Україні. Автори зосереджують увагу на боротьбі сталінської системи з об'єктивними спогадами людей, пам'яттю суспільства, яку тоталітарна влада намагалася викривити за допомогою замовчування, творення ідеологічних шаблонів та стереотипів. Стаття розкриває важливі факти, які в різні часи були досліджені в Україні та зарубіжжі. Доведено, що тільки з проголошенням незалежності України стали можливими об'єктивні наукові розвідки з історії Голокосту та злочинів тоталітаризму та нацизму в Бабиному Ярі.

Ключові слова: Голокост, Бабин Яр, нацистський геноцид, сталінський тоталітаризм, історична пам'ять.

The Holocaust tragedy and the objective coverage of the events in Nazi-occupied Kyiv in 1941–1943 from Stalin's time to the final stage of perestroika were excluded from the Soviet historical narrative. Certain groups of Soviet intellectuals, Jewish and Ukrainian activists alone fought for the preservation of historical memory in spite of the actions of the totalitarian system in the USSR. Soviet model of historical memory was ideological and, thus, based on three worldview constructs. The first concept is the idea of the existence of the so-called «United Soviet People». The second one is embodied within the policy of the Soviet Union in the Middle East, where the Soviet Union took an anti-Israel position. The third one is the policy of state anti-Semitism, which was a part of the official policy from the Stalin era till the collapse of the Soviet Union.

The last days of Stalin's regime were characterized by the overt anti-Semitic campaigns in the USSR. The acquired dynamics of Stalin's state anti-Semitism never lost its relevance both either during the «thaw» and during the command-and-control «standstill» period. These facts became known when archival documents became known to the broad scientific community. Furthermore, along with the Holocaust victims, the names of many thousands of sons and daughters of the Jewish people who fought heroically against Nazism during World War II were restored.

The analysis of various historical sources allows the authors to build a complete picture of the attitude of the Soviet party and law enforcement agencies to falsification of the memory of Stalin's repressions and the Genocide in Ukraine, the victims of which were representatives of different nationalities. Falsified versions of the Soviet history were actively supported by some representatives of academic and university history. Even the monument to the victims of Nazism was opened under the pressure from the world community in Kyiv in the summer of 1976, but it did not convey the meaning of the Kyiv tragedy that took place during the Nazi occupation. The team of the Ukrainian authors, under the leadership of People's Artist M. Lysenko, who won the competition for the monument in Babyn Yar, was constantly pressured by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Only after the proclamation of Ukraine's independence in 1991, it became possible to conduct various scientific studies regarding the history of the Holocaust. The Tragedy of Babyn Yar and the life of Ukrainian Righteous People has become a part of the modern Ukrainian narrative and modern Ukrainian memory. The proposed article, which is built on the principles of historicism and objectivity, is a part of a modern historical discourse on memory studies.

Keywords: Holocaust, Babyn Yar, Nazi genocide, Stalinist totalitarianism, historical memory.

Голокост як наукова і суспільна проблема вже давно став частиною історичної пам'яті сучасного суспільства. Через понад 75 років після перемоги над гітлерівською Німеччиною Голокост зберігає універсальність у травматичному вимірі свідомості людей. За статистикою і соціологією Голокосту, тільки 1/3 жертв гітлерівського «нового» окупаційного порядку були євреями. 70% жертв в окупованих країнах Європи становили мирні громадяни, які належали до різних європейських народів, традицій, релігій і культур. Геноцид євреїв з боку нацистів був тільки приводом для расового й політичного безумства, носіями якого були Гітлер, його найближче оточення, нацистська ідеологія, яка перетворювала мільйони добропорядних людей на садистів і патологічних вбивць. Предтечею Голокосту став прихід нацистів до влади в Німеччині. Початок геноциду бере витоки від нападу Гітлера на Польщу. А остаточне розв'язання єврейського питання було закладено в нацистські плани «Барбаросса», «Ост», «Ольденбург» та ін., які почали втілюватися з нападом Німеччини на СРСР. Для сучасної Західної Європи символом Голокосту є нацистський табір Аушвіц Біркенау.

Для народів Східної Європи вимір геноциду визначається назвою Бабин Яр. У грудні 2020 р. Президент України В. Зеленський підписав Указ про вшанування пам'яті жертв нацизму в Бабиному Яру в зв'язку з тим, що трагедії

виповнюється 80 років²⁹⁵. З рішенням української влади солідаризувались і польські державні діячі²⁹⁶. Адже Україна й Польща були першими, хто зазнав нападу нацистів. І польський та український народи у підсумку зазнали найбільших мирних і військових втрат у роки Другої Світової війни. Від перших післявоєнних років донині науковці з різних країн створили Гранд-нарратив із вивчення історії Голокосту. Науковцям держави Ізраїль належить першість у дослідженні цієї проблематики. Перші автори були людьми, які самі пройшли гітлерівські катування й жертвовно боролися з нацистами, серед них — Іцхак Арад, в'язень гітлерівських концтаборів, радянський партизан, генерал Армії Оборони Ізраїлю, директор музею Катастрофи і Героїзму «Яд-Вашем» у 1972–1993 рр. Його праця про Голокост однією з перших з'явилась у перекладі на пострадянському просторі (Арад, И. 1990).

Радянська історіографія, присвячена Другій Світовій та Великій Вітчизняній війнам, ніколи не звертала увагу на тему нацистського геноциду євреїв як на історичну чи наукову проблему. А цензура тоталітарної держави унеможлиблювала будь-які спеціальні дослідження, котрі викривали б політику гітлерівців щодо «остаточного розв'язання єврейського питання». Перші знакові твори І. Еренбурга та В. Гроссмана, які побачили світ в СРСР одразу після перемоги над нацизмом і в яких висвітлювалася трагедія єврейського народу в кінці 1940-х на початку 1950-х рр., були в буквальному сенсі перекрыті хвилею ідеологічного наступу сталінізму, яка складалася з переслідування єврейської інтелігенції, боротьби проти «безродного космополітизму», розстрілу Єврейського Антифашистського Комітету та початку останньої сталінської справи проти євреїв — «лікарів-отруйників». І хоча значну частину сталінських ідеологем було засуджено в часи «хрущовської відлиги», основні її антисемітські постулати зберігались і в наступні радянські часи, особливо наочно прогресуючи та виявляючись в

²⁹⁵ Указ Президента України № 567/2020 «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5672020-36013>

²⁹⁶ В польському Сеймі створили парламентську групу з підтримки Меморіалу «Бабин Яр» URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/711793.html>

Українській Радянській Соціалістичній Республіці майже до останніх років перебудови. Радянська історіографія 1960–1970-х рр. відверто ігнорувала тему Голокосту. А знакові літературні твори — вірш-реквієм Є. Євтушенка «Бабин Яр» та роман-документ А. Кузнєцова «Бабин Яр», — які мали світовий резонанс, викликали шалену неприязнь партійної номенклатури. З великими труднощами й тільки на завершальному етапі перебудови побачила світ монографія знаного українського історика В. Ковалю «Барбаросса». Український науковець показав не тільки військову підготовку нацистської Німеччини до війни з СРСР, а й ідеологічні витoki політики нацизму, побудовані на расистській теорії та антисемітизмі. Вже після розпаду Радянського Союзу стало відомо про активну роль КДБ СРСР у табуванні історичної пам'яті про трагедію Голокосту й Бабиного Яру. Замовчування Голокосту містило заборону будь-якого видання на цю тему: чи то наукової монографії, чи то спогадів уцілілих в'язнів гетто та концтаборів. Під час обшуків працівники КДБ СРСР у справах про «антирадянську пропаганду» відбирали й конфісковували всю літературу про Голокост разом з іншими матеріалами. Так, під час обшуків у жовтні 1982 р. на квартирі одного з радянських дисидентів у Москві було конфісковано близько 500 книг єврейської тематики разом з іноземними перекладами книг про Голокост (Грин, Дж. 2000, с. 9).

Фактично через тиждень після проголошення Незалежності України почалося важливе розсекречення архівних документів. Так, на багатьох раніше закритих матеріалах про Другу Світову війну і Голокост гриф «секретно» зняли у вересні 1991 р. Нині в Україні підготовано вагомий історико-архівний наратив. Серед найбільш репрезентативних досліджень автори спиралися на доробок відомих вітчизняних і зарубіжних авторів: В. Ковалю (1989), Б. Забарка (2000), Г. Заставенка (1985), Г. Костирченка (2001;2012), О. Анісімова (2000), С. Карамаша (2014), Т. Євстаф'євої (2004), Ш. Етінгера (2014), І. Арада (1990), Я. Айзенштата (1994), К. Беркгофа (2014), М. Гефтера (1995), Дж. Гріна (2000), Г. Пікера (1993), В. Гроссмана й І. Еренбурга (1991),

Г. Шапіро й С. Авербуха (1994) та ін.

Водночас треба зауважити, що в багатьох сучасних дослідженнях, у яких порушено зазначену тему, міститься значна кількість неточностей, хибних коментарів або заангажованих оцінок історичних подій. Є надуманий фактаж і надмірна ідеологізація у викладі матеріалу. Звісно, наявна джерельна база не дає можливостей усе перевірити й уточнити. Але дослідницьке завдання, яке поставили перед собою автори публікації, базувалося на принципах науковості та історизму, що дає змогу об'єктивно оцінити події навколо трагедії Голокосту й Бабиного Яру.

Мета дослідження — спроба пояснити причини замовчування трагедії Голокосту в СРСР, засудження двох тоталітарних систем, розкрити маловідомі позитивні сторінки в громадському обговорення та історіографії українсько-єврейських відносин.

Плани «остаточного розв'язання єврейського питання» визріли в гітлерівців у 1920-ті рр., ще до встановлення нацистської диктатури в Німеччині. Вони були детально викладені та обґрунтовані в праці А. Гітлера «Майн кампф» (Воропаєв, С. 1996, с. 498). Парадокс, але факт, що в іншій частині Європи, на теренах першої в світі «країни робітників і селян» — СРСР, розгорталися процеси, багато в чому суголосні з подіями в Німеччині. Не випадково лідер італійських фашистів Б. Муссоліні, про якого Сталін не раз висловлювався компліментарно, писав у жовтні 1939 р.: «Більшовизм в Росії зник і на його місці постав слов'янський тип фашизму» (Рабинович, Я. 2009, с. 49). Смерть В. Леніна спричинила запеклу міжособистісну боротьбу за кремлівську спадщину між Й. Сталіним та Л. Троцьким, Л. Каменєвим та Г. Зінов'євим, які за національністю були євреями. Кремлівські розбірки викликали потужний сплеск антисемітських настроїв у СРСР. Святкування 10-ї річниці більшовицької революції в Ленінграді 7 листопада 1927 р. вилилось у масові погроми антисталінської опозиції. Заздалегідь підготовлені загони бойовиків з криками «Бий жидів-опозиціонерів» влаштували криваву бійню альтернативній демонстрації, яка виступала в підтримку опозиції. Після цих

подій Й. Сталін навіть уже не приховував своїх антисемітських поглядів. На XV з'їзді ВКП(б) він відверто заявляв делегатам: «Троцький не міг бути комуністом, бо сама його національність вказує на те, що йому потрібна спекуляція» (Роговин, В. 1993, с. 90–102). З утвердженням сталінської диктатури в СРСР антисемітська хвиля там набула ще одного піднесення. Було репресовано відомих воєначальників та командирів РСЧА, євреїв — ветеранів РСДРП ще з часів утвердження більшовицької партії. Тисячі євреїв стали в'язнями сталінського ГУЛАГУ, де зазнавали особливих знущань і катувань із боку табірної начальства (Антонов-Овсеенко, А. 1995, с. 401). 1937 р. від євреїв було майже повністю звільнено апарат НКВС. 90% заарештованих було розстріляно (Бондаренко, В. 2007, с. 82). За матеріалами розслідувань сталінських злочинів, задокументованих силами організацій «Меморіалу», за один день у Воркутинському відділу Ухтпечтаборів НКВС 30 березня 1938 р. був розстріляний 351 в'язень, із яких 50 були євреями²⁹⁷. В період дипломатичної підготовки радянсько-німецького зближення в кінці 30-х рр. в радянських ЗМІ припинилася критика антисемітської політики Гітлера. Навпаки, в радянській пресі передвоєнних років євреї зазнавали нищівної критики як нероби, спекулянти, розкрадачі соціалістичної власності. І хоч у публікаціях відверто не заявлялося, що наведені персонажі — євреї, малюнки з типовим зображенням зовнішності та згадані прізвища свідчили про це красномовно (Левітас, Ф. 1997, с. 142). Запамятався цікавий епізод під час зустрічі Й. Сталіна з Й. Ріббентропом 23 серпня 1939 р. Кремлівський диктатор зізнався нацистському дипломату, що з часом покінчить із засиллям євреїв у радянських органах влади і культурному житті, але зараз вони йому ще потрібні (Пікер, Г. 1993, с. 456). До речі, сам Й. Ріббентроп ніякого «єврейського засилля в Кремлі» не побачив. Повернувшись із Москви до Берліна після підписання пакту, на цей факт він звернув увагу А. Гітлера (Риббентроп, И. 1998, с. 215–216).

Польські євреї першими зазнали удару гітлерівського геноциду.

²⁹⁷ Документ обвиняет // Вечерний Киев. 11 февраля 1992 г.

Мільйони людей уперше надягли жовті зірки, були обмежені в правах і переселені в гетто. Ще за тиждень до поразки Польщі один із керівників III Рейху Р. Гейдрих направив інструкції командирам айнзацгруп СС про термінові заходи щодо євреїв. Чимало польських євреїв ще мали шанс вижити — перейти на територію Західної України, де вже перебувала Червона Армія. Але на кордоні траплялося, що радянські прикордонники відмовлялися допомогти біженцям від нацистів і завертали їх назад (Фельштинский, Ю. 1991, с. 163). Наведені факти мали політичний підтекст — «офіційні дипломатичні служби СРСР дали Берліну зрозуміти, що зацікавлені в переселенні на радянську сторону тільки представників українського і білоруського пролетаріату, а не багатіїв та євреїв» (Мерцалов, А. 1991, с. 217). Опинившись між А. Гітлером і Й. Сталіним, єврейська людність виявилася повністю дезінтегрованою. Український історик Я. Грицак з цього приводу наводить приголомшливий факт. На радянсько-німецькому кордоні восени 1939 р. зустрілися два потяги, що рухались у протилежних напрямках. Один із них був переповнений євреями, які тікали від Гітлера, інший — євреями, які рятувалися від Сталіна. Пасажири одного потягу намагалися переконати пасажирів другого, що ті з глузду з'їхали, їдучи туди, звідки вони щойно вирвалися (Грицак, Я. 1996, с. 232).

Геноцид польського і єврейського народів з боку нацистів та мовчання офіційного Кремля з цього приводу викликали поодинокі протести відомих більшовицьких лідерів. Опозиціонер сталінському режиму Ф. Розкольніков, який вирішив не повертатися до СРСР, де йшли масові сталінські чистки, писав диктатору у відкритому листі: «Великодушне спасіння життя не в ваших принципах. Горе переможеним! Вони вам більше не потрібні! Єврейських робітників, інтелігентів, ремісників, що тікали від фашистського варварства, ви байдуже кинули на загибель, зачинивши перед ними двері нашої країни» (Разумихин, А. 1990, с. 21). Звісно, що Й. Сталін не міг публічно не реагувати на міжнародну думку про зростання антисемітських настроїв в СРСР. Тим більше, юдофобію на Заході тепер часто пов'язували з його іменем та

безмежною диктаторською владою Кремля. Тому ще 12 січня 1931 р. в інтерв'ю американському єврейському телеграфному агентству на запитання, чи є в СРСР антисемітизм, Й. Сталін відповів з притаманним йому цинізмом і лицемірством: «В СРСР суворо переслідується антисемітизм як явище глибоко вороже радянському ладу. Активні антисеміти караються за законом смертною карою» (Цит. за: Гроссман, В. & Эренбург, И. 1991, с. 6). Але в реальному житті все було інакше.

Від початку плану «Барбаросса» на території України знищувалися не тільки місцеві євреї, а й депортовані на терени УРСР із країн Європи, які окупували гітлерівці. За німецькою групою армій «Південь» ішли вбивці айнзацгруп СС «С» та «Д». На шляху до Києва айнзацгрупа «С» залишила слід у Коростені, Коростишеві, Житомирі, Білій Церкві та інших місцевостях Правобережної України (Ред. кол. Юрчук, В., Кондуфор, Ю. & Курас, І. та ін. 1986, с. 35, 39–40). Органи НКВС мали всю повноту інформації про тотальне знищення єврейства. На тому, що євреїв убивають усіх до одного виключно за національною ознакою, радянські органи влади, як і ЗМІ, не акцентували. Інформація доходила від утікачів із західних регіонів України. Але євреї, котрі пережили німецьку окупацію 1918 р., коли австро-німецькі війська лояльно ставилися до єврейських громад і навіть не допускали погромів, факти про вбивство мирних людей розглядали на рівні чуток, які поширювали радянські агітатори, енкаведисти та їх агентура. Чимало євреїв наївно вважали німців європейською цивілізованою нацією. Значна частина київської юдейської спільноти вірила в радянські пропагандистські гасла осені 1941 р. про те, що «Київ був, є і буде радянським». Вступ гітлерівських військ до Києва став для них повною катастрофою. Існує нагальна потреба уточнити хронологію подій масових убивств, які розпочались у Києві 22 вересня 1941 р. Тоді жертвами нацистів стали радянські активісти, підпільники та військовополонені, кілька таборів ромів і численні єврейські в'язні (Левитас, Ф. 2016, с. 50–51). 29–30 вересня жертвами нацистської різанини стали переважно київські євреї, близько 35 тис., понад половину закатованих становили жінки (Заставенко, Г.

1985, с. 257). Як правило, саме ця статистика домінує в науковій літературі. Водночас відомий дослідник Голокосту К. Беркгоф, посилаючись на українських авторів В. Нахмановича й Т. Євстаф'єву, стверджує, що жертв, звісно, більше, адже розстріли в Бабиному Яру тривали до кінця жовтня 1941 р. (Беркгоф, К. 2014, с. 8–20).

Довго в радянській (перебудовній) і пострадянській літературі кульмінацію київських розстрілів у кінці вересня трактували як виключно єврейську Катастрофу. З такими твердженнями не є суголосні есеї свідка події Ф. Пігідо-Правобережного. Автор, посилаючись на особисту присутність у Києві в той час та перекази киян-свідків розстрілів у Бабиному Яру, стверджує, що в українській столиці на той час було чимало міжнаціональних шлюбів, тому разом із єврейськими рідними до сирецьких яруг рухалося багато українців і росіян (Пігідо-Правобережний, Ф. 2002, с. 102). На те, що авторський спогад має важливий джерельний сенс, вказує і розвідка Т. Євстаф'євої. Посилаючись на документи архіву Служби безпеки України, дослідниця наводить уривок із протоколу допиту гітлерівського генерала П. Шеєра, котрий стверджував, що в Києві, Житомирі й Рівному масово катували євреїв і українців, після чого їх тіла разом засипали в глибоких ямах (Євстаф'єва, Т. 2004, с. 367–368). Протягом 778 днів гітлерівської окупації Бабин Яр та Сирецький концтабір відверто репрезентували гітлерівський образ «нової Європи». А Київ став першим європейським містом, де єврейство було повністю знищено.

В листопаді 1941 р. радянські засоби масової інформації вперше повідомили про масове вбивство євреїв у Києві. Після листопада такі повідомлення стали систематичними. Існує думка, що так сталінське керівництво використовувало будь-яку можливість привернути увагу єврейських громад світу, особливо США та Великої Британії. В такий спосіб Кремль сподівався одержати військову й фінансову підтримку Заходу. 1 січня 1942 р. у Вашингтоні відбулася нарада дипломатичних представників 26 країн світу, які підписали декларацію про спільну боротьбу проти нацизму й за

покарання нацистів за Голокост та інші злочини проти людства. Символом справжньої, а не показової солідарності з єврейським народом стали опубліковані 1943 р. вірші М. Бажана, що були маніфестом-зверненням до всіх народів багатонаціональної України боротися з гітлерівською навалою.

Могильний вітер з тих ярів повієв –
Чад смертних вогнищ, тіл димучих згар
Дивився Київ, гнівнолиций Київ,
Як в полум'ї метався Бабин Яр.
За племінь цей не може быть покути,
За погар цей нема ще міри мсти.
Будь проклят той, хто зважиться забути!

Будь проклят той, хто скаже нам — «прости»! (Бажан, М. 1957, с. 167–168)

Антифашистська риторика, яка розгорнулася в СРСР у період утворення Антигітлерівської Коаліції, зовсім не заважала сталінському керівництву скоювати антисемітські акції щодо окремих єврейських діячів, командирів, бійців Червоної Армії, євреїв — повстанців гетто і партизанів, мирних громадян, які вижили під час Голокосту. Наочними були адміністративні дії, спрямовані на те, аби принизити роль і участь євреїв у боротьбі з нацизмом. При цьому, за матеріалами Головного управління кадрів Наркомату Оборони СРСР, на 15 січня 1943 р. євреї перебували на четвертому місці за кількістю нагороджених після росіян, українців, білорусів (Костырченко, Г. 2001, с. 245). А з високих партійних кабінетів повзли чутки: «Євреїв на фронті ніхто не бачив». 1942 р. нацисти розпочали остаточно «розв'язувати єврейське питання». З усіх куточків окупованої Європи в табори смерті до Польщі звозили євреїв. І тоді ж ЦК ВКП(б) запустив механізм «очищення» від євреїв керівних кадрів країни, особливо в ідеології, культурі, освіті та мистецтві (Костырченко, Г. 2001, с. 249–262).

Зі звільненням від нацистів територій України додому почали повертатися евакуйовані, серед них — єврейські родини. Прибулих на

Батьківщину людей очікували повна байдужість і зухвалість партійних радянських чиновників, які всіляко перешкоджали тим, хто повернувся й уникнув Голокосту. Тисячі жінок, літніх людей, демобілізованих через поранення, осіб з інвалідністю писали в різноманітні радянські та партійні інстанції, до Єврейського Антифашистського Комітету, особисто всесвітньовідомому письменнику І. Еренбургу про знущання на місцевому рівні (Альтшулер, М. & Арад, И. & Краковский, Ш., ред. 1993, с. 176). До цього додавалась активна робота гітлерівської агентури, яка залишалася на українській землі, звідки німців уже вигнали. Активні колобаранти відкрито поширювали чутки про повернення «жидівської влади» та відновлення «жидівського катування над народом» чи про те, «що коли весь радянський народ героїчно воював, євреї ховались в Ташкенті» та ін. Відомий єврейський літератор і громадський діяч Ш. Етінгер стверджує, що різні антисемітські акції в СРСР тривали до самого завершення Другої Світової війни (Этингер, Ш. 1979, с. 20). Доволі показовим є той факт, який трапився під час перебування в Сан-Франциско дипломатичної місії УРСР у травні 1945 р. Після прес-конференції міжнародні журналісти звернулися до очільника української делегації Д. Мануїльського по роз'яснення: скільки євреїв загинуло в Україні за роки нацистської окупації. Керівник делегації НКЗС УРСР відповів, що втрати мирних громадян в Україні досягають 2,5 млн. без різниці національності (Левітас, Ф. 2013. с. 83–97). Про це американський історик Р. Хілберг висловився доволі зрозуміло: радянське керівництво відмовило єврейському народові в праві визнати Голокост як особливі спеціальні злочинні дії нацистів проти євреїв і виділити єврейських жертв нацистського геноциду в окрему проблему (Ляховецкий, Ю. 1993, с. 279).

Від початку «холодної війни» антисемітські кампанії СРСР досягли апогею і тривали весь період 1946–1953 рр. до смерті кремлівського диктатора. Псевдонаукою було оголошено кібернетику, заборонили генетику, звільнили з інститутів та університетів сотні вчених-євреїв. З 1948–1952 рр. у зв'язку з так званою «справою Єврейського Антифашистського Комітету» було

заарештовано та притягнуто до кримінальної відповідальності за шпигунство й антирадянську націоналістичну діяльністю багато людей єврейської національності, зокрема партійних і радянських працівників, учених, письменників, поетів, журналістів, артистів, службовців державних установ та промислових підприємств — усього 110 осіб. З репресованих до найвищої міри покарання було засуджено 10 осіб (Ненароков, А. П. & Горный, В. А. & Доброхотов, Л. Н. и др. 1992, с. 293, 309). «Полювання на відьом» часто було позбавлене будь-якого сенсу й свідчило про глибоку політичну кризу в радянському суспільстві. Юдофобія досягала апогею. Навіть усунення з високих посад маршала Г. Жукова пояснювалося не тільки його службовими зловживаннями, а й зв'язками з генералами Генштабу, які мали єврейське походження (Джилас, М. 2002, с. 194–195).

Арешт генерала П. Власиком, начальника особистої охорони Й. Сталіна, і подальше знуцання з нього трактувались як наслідки особистої зради генерала вождю і зв'язків з єврейськими лікарями-отруйниками (Судоплатов, П. 1996, с. 387). «Справа лікарів» — «євреїв — отруйників радянських вождів» мала поставити остаточну крапку у вирішенні єврейського питання в СРСР. «Рикошет цієї справи мав би закрити долі всіх інших», — писав відомий історик М. Гефтер (Гефтер, М. 1995, с. 49–52). Фінал у «справі лікарів» мав завершенням депортацією євреїв протягом весни 1953 р. до віддалених районів СРСР. Усе було розраховано так, аби частина депортованих загинула ще в дорозі або вже в холодних бараках сибірської тайги (Антонов-Овсієнко, А. 1995, с. 402). Довгі роки офіційні історики вважали наведені події вигадкою та провокацією. Але на початку 1990-х, коли відкрились архіви, з'явилися вагомі публікації про плани депортації євреїв в СРСР. Висвітлення в історичній літературі колись закритої проблематики пожвавило наукову роботу суспільствознавців на пострадянському просторі та в зарубіжжі (Бугай, Н. 2006, с. 12).

На XX з'їзді КПРС 1956 р. М. Хрущов розповів делегатам, як фальшували справу лікарів-убивць і чому після смерті кремлівського лідера

більшість звинувачених по ній реабілітували. Але новий радянський очільник не пояснив присутнім усієї правди про те, що справа була відверто антисемітською і була підготовкою до геноциду радянських євреїв. У доповіді М. Хрущова майстерно уникались національні аспекти і взагалі не вживалося слово «єврей» (Айзенштат, Я. 1994, с. 94).

Національна політика часів «відлиги» була під тиском двох історичних обставин. Перша — арабсько-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході, в якому СРСР відверто зайняв антиізраїльський бік. Друга — М. Хрущов виступив з проектом «Програми миру», що передбачав мирне співіснування країн із різним суспільним ладом. Розуміючи, що на Заході уважно відстежують міжнаціональні процеси в СРСР, зокрема у «єврейському питанні», М. Хрущов зберігав знайому сталінську традицію — максимально використати потенціал радянських євреїв у науці та культурному житті країни, але не зупиняти ганебну політику дискримінації більшої частини радянського єврейства. Так, за часів М. Хрущова було започатковано конкурс на будівництво меморіального комплексу й парку відпочинку в Бабиному Яру. А з іншого боку тривала політика табування національної пам'яті про Бабин Яр. Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. — прорив дамби на Сирці, в районі Бабиного Яру, масові жертви серед киян прискорили дії радянських керівників щодо «зачищення» пам'яті про трагедію минулої війни. На Сирець прибула маса будівельної техніки. Тут розпочали будувати новий житловий комплекс і шосе, що пролягало по місцях масових розстрілів (Анісімов, О. 2000, с. 19, 77).

Поворот до неосталінізму відбувся і в ідеології. Було накладено табу на новий твір В. Гроссмана «Добро вам! Из путевых заметок». З гучним скандалом частина твору все-таки побачила світ. Але цензура з авторського тексту вилючила роздуми письменника про розквіт побутового антисемітизму в СРСР і мовчазну бездіяльність радянських лекторів, пропагандистів, працівників ідеологічного фронту, що мали б дати професійну відсіч юдофобам (Костырченко, Г. 2012, с. 343). Малолітній в'язень гітлерівського

гетто, історик і громадський діяч Б. Забарко дуже влучно охарактеризував процеси за доби неосталінізму. Він з боєм свідчив, що десятиліттями не збиралися спогади тих, хто пережив Катастрофу в гетто й нацистських таборах, тих, хто воював у партизанських загонах. Стосовно дослідження Голокосту в СРСР, ця тема залишалася поза науковими інтересами. Її всебічно замовчували, й у жодному виданні з історії СРСР чи УРСР, інших наукових працях не висвітлювали. Замовчування подій Голокосту, за словами поета В. Євтушенка, перетворилось у Радянському Союзі на «вбивство пам'яті» (Забарко, Б. 2000, с. 10–11). Й усе-таки радянська історіографія вимушена була звернутися до теми нацистського геноциду, але зробила це за визначеним ідеологічним шаблоном. 1982 р. «Военно-исторический журнал» висловив сумнів у 6 млн. єврейських жертв Голокосту, назвав геноцид євреїв «ганебною спекуляцією сіоністів». 1985 р. побачила світ книга Т. Першиної «Фашистский геноцид на Украине. 1941–1945», в якій сповіщалося, що в убивствах євреїв активну участь брали сіоністи (Арад, И. 1990, с. 161).

Тоталітарна влада не тільки приховувала правдиву інформацію про Голокост, але й вела боротьбу з правдою про героїчну участь євреїв у боротьбі проти нацизму. Як згадував відомий український журналіст І. Заседа, видавництво «Молодь» безапеляційно відмовлялося друкувати його книгу «Эти стальные парни», присвячену Сталінградській битві, бо серед героїв цієї книги було ім'я Героя Радянського Союзу генерала Матвія Григоровича Вайнруба. А вся проблема публікації книги виникла через національність Вайнруба (Заседа И. 2005. с. 37–52). Після видання книги Л. Брежнєва «Мала земля» було переопрацьовано біографічні матеріали деяких учасників історичних подій. Так, одного з героїв-командирів новоросійського морського десанту Ц. Куннікова у радянських виданнях записали росіянином, хоча було добре відомо, що він — єврей (Шапиро Г. & Авербух, С. 1994, с. 359–374).

Крім «табу» на згадки про Голокост, КДБ СРСР активно боровся з пам'яттю про Бабин Яр. Наслідуючи сталінську традицію, подальші радянські вожді та їхні партійні представники в Україні використовували методи

кримінального законодавства щодо організаторів ушанування пам'яті жертв нацизму, перешкождали діяльності єврейських активістів, які намагалися розповісти світові страшну правду про Бабин Яр і розвій антисемітизму в СРСР.

Першим масовим важливим інформаційним проривом на заборони навколо Бабиного Яру став несанкціонований мітинг єврейської та української спільноти на місцях Сирецьких розстрілів. У вересні 1966 р. напередодні 25 річниці трагедії серед організаторів мітингу були молоді українські літератори І. М. Дзюба та В. П. Некрасов. Учасники мітингу повселюдно висловились про злочин забуття Київської трагедії та необхідність встановити, нарешті, пам'ятник жертвам фашизму. На мітингу, який проходив в повному оточенні переодягнених працівників КДБ та міліції, І. М. Дзюба заявив: «Бабин Яр — це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі, і тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр — це наша спільна трагедія, це трагедія перш за все українського і єврейського народів» (Карамаш, С. 2014, с. 103).

Після підписання Гельсінської угоди 1975 р. радянське керівництво вимушене було продемонструвати ознаки певної лібералізації суспільства й у цьому контексті розпочали споруджувати пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, які загинули від рук німецько-фашистських загарбників на Сирці. Авторський колектив під керівництвом народного художника М. Г. Лисенка від перемоги проекту на конкурсі до початку будівництва перебував під тиском тоталітарної системи. В інтерв'ю кореспонденту газети «Київський вісник» З. Маркензон один із відомих архітекторів А. Ф. Ігнащенко згадував, що керівництво проекту постійно викликали «на килим» у ЦК КПУ, де скульпторам і архітекторам пояснювали, що держава не має коштів на такі грандіозні меморіали тим, «кого як баранів в ярах з кулеметів побили». Тому в проекті має залишитись одна героїчна композиційна група (Левітас, Ф. 1997, с. 105). 2 липня 1976 р. біля Бабиного Яру в присутності тисяч людей урочисто відкрили

багатостраждальний монумент жертвам нацизму. Найвище партійне керівництво радянської України було відсутнє, чим переконливо висловило свою позицію стосовно навколишніх подій. Відтоді місце меморіалу перетворилося на територію скорботи, яку відвідували десятки тисяч людей з різних куточків світу. КДБ узяв під пильний контроль усі події й усі заходи, навколо Сирецького комплексу. Таємні спецслужби охороняли радянський ідеологічний наратив про події в Києві 1941–1943 рр. і активно боролися проти єврейських активістів, що намагалися проводити заходи на території меморіального комплексу (Гриневич, В. & Магочій, П.-Р., ред. кол. 2016, с. 143–147).

З початком перебудови нове радянське керівництво вимушене було рахуватися з широкою політичною та громадською думкою на Заході, яка вимагала дотримуватися демократичних норм, свободи слова, й відверто засуджувало антисемітські прояви в СРСР від Й. Сталіна до його наступників. Активну роль в Україні почали відігравати виступи української інтелігенції з критикою радянської національної політики. Саме українські літератори одними з перших простягнули руку допомоги діячам єврейського національного відродження, які до того вимушені були працювати нелегально чи напівлегально. Найактивнішу участь у створенні республіканського товариства єврейської культури взяли Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко, С. Тельнюк та ін. (Деко, О. 1998, с. 76). Саме республіканське товариство стало ініціатором досліджень з історії Голокосту і трагедії Бабиного Яру. Так постали авторські студії І. Левітаса, О. Шлаєна, С. Єлісаветського, С. Авербуха, О. Деко, Ю. Шульмейстера та ін. Зусиллями української і єврейської інтелігенції без купюр цензури побачив світ роман-документ А. Кузнецова «Бабин Яр», який наробив багато галасу серед партійних апаратників, коли вперше з'явився в другій половині 1960-х рр. Вражений читач уперше міг доторкнутися до трагедії єврейського народу — нацистського Голокосту та сталінського геноциду українців — Голодомору. Кульмінацією важливих подій стало вшанування пам'яті жертв нацистського

геноциду під час 50-річчя трагедії Бабиного Яру, яке відбулось у Києві восени 1991 р., тобто через місяць після проголошення Незалежності України.

Отже, трагедія Бабиного Яру, тема Голокосту з часу завершення Другої Світової війни аж до кінця 1980-х рр. в Радянському Союзі була фактично табуована. Хоча на офіційному рівні ніхто не заперечував самого знищення євреїв, виділення їх в окрему категорію жертв не допускалось і обмежувалося з боку держави як небажане. Якщо й говорилося про злочини нацистів у Бабиному Яру, то без вказівки на національну належність жертв, більшість із яких були євреями. Окрім того, кількість загиблих євреїв нівелювалася шляхом наведення неточних даних.

Проявом справжньої солідарності з єврейським народом став виступ Голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука на багатотисячному мітингу біля Сирецького меморіалу восени 1991 р. Політичний лідер незалежної України підкреслив, що Бабин Яр є інтернаціональною братською могилою, яка назавжди залишиться докором людству. Найбільших втрат тут зазнали євреї від нацистського геноциду, а з ідеологічних міркувань правду про Бабин Яр приховувала від людства радянська система. Л. М. Кравчук попросив у євреїв пробачення за всі несправедливості, які були в історії, й побажав єврейському народові жити в щасті та добрі поряд із народом України. Останні слова промови Голова Верховної Ради України висловив єврейською мовою ідиш.

Формування інститутів української державності відкрило перед єврейською громадою унікальні можливості відродити історичну пам'ять про Голокост і про велику київську трагедію. В Києві, Харкові, Дніпрі та інших містах України виникли Центри вивчення історії Голокосту. Їм та багатьом лідерам єврейських громад і українським демократичним діячам науки й культури вдалося не тільки увіковічнити за допомогою комеморативних практик пам'ять про жертв геноциду, а й створити новітній історичний наратив, який є частиною сучасного українського Гранд-наративу. Теми про Голокост увійшли до вишівських і шкільних програм. Почали відбуватися

шкільні та студентські конкурси наукових робіт. До вивчення проблеми активно долучилися медійні засоби. За часів незалежності України полеміка про трагедію єврейського народу стала важливою складовою сучасного історичного дискурсу в Україні й зарубіжжі.

Арад, И. 1990. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства. 1933–1945. Иерусалим: Яд-Ва Шем.

Антонов-Овсиенко, А. 1995. Портрет тирана. Москва: Грегори-Пейдж.

Айзенштат, Я. 1994. О подготовке Сталиным геноцида евреев. Иерусалим «Библиотека Алия»

Анісімов, О. 2000. *Куренівський Апокаліпсис*. Київ: Факт.

Бажан, М. 1957. Роки. Вибрані поезії. (Збірка). Київ: Держлітвидав України.

Бондаренко, В. 2007. *Борьба за власть. Троцкий, Сталин, Хрущев, Брежнев, Андропов*. Москва: Олма-Медиа групп.

Беркгоф, К. 2014. Бабин Яр: Місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього*. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011. м. Київ. С. 8–20.

Бугай, Н. 2006. *Народы Украины в особой папке Сталина*. Москва: Наука.

Воропаев, С. (сост.) 1996. Энциклопедия Третьего Рейха. Москва: Локид-Миф.

Гроссман, В. & Эренбург, И. 1991. Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками на временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. Киев: Обериг.

Грицак, Я. 1996. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століття. Київ: Генеза.

Гефтер, М. 1995. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос. Москва: Холокост.

Грин, Дж. 2000. Холокост. Москва: ДААТ/Знание.

Документ обвиняет. 1982. //Вечерний Киев. 11 февраль.

Джилас, М. 2002. Беседы со Сталиным. Москва: Центрполиграф.

Деко, О. 1998. Письменники України та їхня роль у становленні дружніх стосунків в Україні та держави Ізраїль /Євреї України та держава Ізраїль. Київ Вид-тво «ЄФУ», «МСУ»

Євстаф'єва, Т. 2004. Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (За документами галузевого архіву Служби Безпеки України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 22. С. 367–368.

Заставенко, Г. (сост). 1985. Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Москва: Экономика.

Забарко, Б. 2000. Живыми остались только мы: свидетельства и документы. Киев Задруга.

Заседа, И. 2005. Я прожил интересную жизнь. // Київський журналіст. №4. С. 37–45.

Коваль, В. 1989. Барбаросса. Киев: Наукова Думка.

Костырченко, Г. 2001. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Москва: «Международные отношения»

Костырченко, Г. 2012. Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения.

Карамаш, С. 2014. Бабин Яр у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження). Київ: КММ.

Левітас, Ф. 1997. Євреї України в роки Другої Світової війни. Київ: Вирій.

Левітас, Ф. 2013. Пам'ять про Другу Світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу //Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф.

Кураса НАН України. Вип.2. с. 83–97.

Левитас, Ф. 2016. Бабий Яр. Судьбы и память. Киев: Наш час.

Ляховецкий, Ю. 1993. Трагедия Холокоста в современном еврейском менталитете. *Міжнаціональні відносини на півдні України: Історія і сучасність*. Всеукраїнська наукова конференція 27–28 травня 1993. Ч.ІІІ. Запоріжжя. ЗДУ, с. 279–280.

Мерцалов, А. 1991. История и сталинизм. Москва: Политиздат.

Ненароков, А., Горный, В. & Доброхотов, Л. и др (сост). 1992. Несостоявшейся юбилей. Почему СССР не отпраздновал свое 70-летие? Москва: Терра.

Пикер, Г. 1993. Застольные разговоры Гитлера. Москва: Прогресс, Литера.

Пігідо-Правобережний, Ф. 2002. Велика Вітчизняна війна. Київ: Смолоскип.

Рабинович, Я. 2009. Еврейство между Гитлером и Сталиным. Москва: Эксмо; Алгоритм.

Разумихин, А. 1990. Вождь. Хозяин. Диктатор. Москва: Патриот.

Риббентроп, И. 1998. Мемуары нацистского дипломата. Смоленск: Русич.

Роговин, В. 1993. Троцкий об антисемитизме // Вестник еврейского университета в Москве. №2. С. 90–102

Ред. кол. Гриневич, В. & Магочій, П.-Р. 2016. Бабин Яр. Історія і пам'ять. Київ: Дух і літера.

Ред. кол. Юрчук, В., Кондуфор, Ю. & Курас, І та ін. 1986. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Політвидав України.

Ред. кол. Альтшулер, М., Арад, И. & Краковский, Ш. 1993. Советские евреи пишут Илье Эренбургу 1943–1946. Иерусалим: Яд-Ва Шем.

Судоплатов, П. 1996. Разведка и Кремль. Москва: Гея.

Фельштинский, Ю. 1991. Оглашению подлежит. СССР-Германия. 1939–1941: документы и материалы. Москва: Московский рабочий.

Шапиро, Г. & Авербух, С (сост.) 1994. Очерки еврейского героизма. Киев: Книга.

Этингер, Ш. 1979. Исторические корни антисемитизма в Советском Союзе. Его корни и последствия. *Материалы семинара 7–8 апреля 1978 года*. Иерусалим: Библиотека Алия, с. 9–23.

Arad, I. 1990. Holocaust. Catastrophe of European Jewry. 1933–1945. Jerusalem: Yad Vashem.

Antonov-Ovsienko, A. 1995. Portrait of the Tyrant. Moscow: Gregory Page.

Aizenshtat, Ya. 1994. About Stalin's preparation of the genocide of the Jews. Jerusalem: Biblioteka Alia

Anisimov, O. 2000. *Kurenivsky Apocalypse*. Kyiv: Fakt.

Bazhan, M. 1957. Years. Selected poetry (Collection). Kyiv: State Literary Publishing of Ukraine.

Bondarenko, V. 2007. The Struggle for Power. Trotsky, Stalin, Khrushchev, Brezhnev, Andropov. Moscow: Olma-Media Group.

Berkhof, K. 2014. Babyn Yar: The place of the largest execution of Jews by the Nazis in the Soviet Union. Babyn Yar: *the massacre and the memory of it*. Proceedings of the international scientific conference October 24–25, 2011. Kyiv. P. 8–20.

Bugai, N. 2006. *The peoples of Ukraine in Stalin's special folder*. Moscow: Nauka.

Voropaev, S. (compiler) 1996. Encyclopedia of the Third Reich. Moscow: Lokid-Mif.

Grossman, W. & Ehrenburg, I. 1991. Black Book. About villainous widespread murder of Jews by German fascist invaders in temporarily occupied regions of the Soviet Union and in Polish camps during the war of 1941–1945. Kyiv: Oberih.

Hrytsak, Y. 1996. Essay on the history of Ukraine. Formation of modern Ukrainian nation of XIX–XX centuries. Kyiv: Henesa.

- Gefter, M. 1995. *Echoes of the Holocaust and the Russian Jewish Question*. Moscow: Holocaust.
- Green, J. 2000. *Holocaust*. Moscow: DAAT/Znanie.
- The document accuses. 1982. // *Vechirnyi Kyiv*. February 11.
- Djilas, M. 2002. *Conversations with Stalin*. Moscow: Tsentrpoligraf.
- Deko, O. 1998. *Writers of Ukraine and their role in formation of friendly relations in Ukraine and the State of Israel/Jews of Ukraine and the State of Israel*. Kyiv EFU Publishing House, MSU
- Yevstafieva, T. 2004. *Tragedy of Babyn Yar in 1941–1943 (According to documents of branch archive of Security Service of Ukraine. From archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. No. 22. P. 367–368.
- Zastavenko, G. (compiler). 1985. *Criminal Purposes — Criminal Means. Documents on occupation policy of Nazi Germany on the territory of the USSR (1941–1944)*. Moscow: Ekonomika.
- Zabarko, B. 2000. *Only we survived: evidence and documents*. Kyiv Zadruga.
- Zaseda, I. 2005. *I have lived an interesting life*. // *Kievskiy zhurnalist*. № 4. P. 37–45.
- Koval, V. 1989. *Barbarossa*. Kiev: Naukova Dumka.
- Kostyrchenko, G. 2001. *Stalin's Secret Policy. Power and anti-Semitism*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya
- Kostyrchenko, G. 2012. *Khrushchev's Secret Politics. Power, intelligentsia, the Jewish question*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.
- Karamash, S. 2014. *Babyn Yar in tragic events of 1941–1943. History and modernity (historical and archival research)*. Kyiv: KMM.
- Levitas, F. 1997. *Jews of Ukraine during Second World War*. Kyiv: Vyrri.
- Levitas, F/ 2013. *The Memory of the Word War II in the context of modern discourse //Scientific notes of the I. F. Kuras institute of Political and Ethnic ResearchNAS of Ukraine*. 2013. Issue 2. P. 83–97.
- Levitas, F. 2016. *Babyn Yar. Destiny and memory*. Kyiv: Nash Chas.
- Lyakhovetskyi, Y. 1993. *Tragedy of the Holocaust in the modern Jewish mentality. International relations in the south of Ukraine: history and modernity*. All-Ukrainian Science Conference 27–28 May 1993. Part III. Zaporizhia. ZDU, P. 279–280.
- Mertsalov, A. 1991. *History and Stalinism*. Moscow: Politizdat.
- Nenarokov, A., Gorny, V. & Dobrokhoto, L. et al (compiler). 1992. *Unsuccessful Anniversary. Why didn't the USSR celebrate its 70th anniversary?* Moscow: Terra.
- Piker, G. 1993. *Hitler's Table Conversations*. Moscow: Progress, Litera.
- Pihido-Pravoberezhny, F. 2002. *The Great Patriotic War*. Kyiv: Smoloskyp.
- Rabinovich, Y. 2009. *Jewry between Hitler and Stalin*. Moscow: Eksmo; Algoritm.
- Razumikhin, A. 1990. *Leader. Master. Dictator*. Moscow: Patriot.
- Ribbentrop, I. 1998. *Memoirs of a Nazi Diplomat*. Smolensk: Rusich.
- Rogovin, V. 1993. *Trotsky on anti-Semitism // Bulletin of the Jewish University in Moscow*. No. 2. P. 90–102.
- Editorial board Hrynevych, V. & Mahochii, P.-R. 2016. *Babyn Yar. History and memory*. Kyiv: Dukh i Litera.
- Editorial board Yurchuk, V., Kondufor, Yu. & Kuras, I. et al. 1986. *History warns. Trophy documents about crimes of Nazi invaders and their accomplices in the temporarily occupied territory of Ukraine during the Great Patriotic War*. Kyiv: Polityvdav Ukrayiny.
- Editorial board Altshuler, M., Arad, I. & Krakowski, Sh. 1993. *Soviet Jews write to Ilya Ehrenburg 1943–1946*. Jerusalem: Yad Vashem.
- Sudoplatov, P. 1996. *Intelligence and the Kremlin*. Moscow: Geia.
- Felshtinsky, Yu. 1991. *To be disclosed. USSR-Germany. 1939–1941: documents and materials*. Moscow: Moskovskiy Rabochiy.
- Shapiro, G. & Averbukh, S (compiled) 1994. *Essays on Jewish Heroism*. Kyiv: Kniga.